

УДК 811.14'04:81'373

СОМАТИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ КАРДІА "СЕРЦЕ" У СЕПТУАГІНТІ ТА НОВОМУ ЗАВІТІ

Левко Олександр Вадимович,

канд. філол. наук, асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті досліджено фразеологічні одиниці з соматизмом *ή καρδία* "серце" у грецькій мові Септуагінти та Нового Завіту, проаналізовано їх семантику та вживання у біблійній лінгвокультурі. У результаті аналізу встановлено, що соматичні фразеологізми з компонентом *ή καρδία* "серце" у Святому Письмі позначають емоції та почуття, чесноти та гріхи, мислення та розумову діяльність, волевиявлення та бажання.

Ключові слова: давньогрецька мова, фразеологізм, соматизм, Септуагінта, Новий Завіт, серце, соматичний код культури.

Науковий інтерес до соматизмів у Біблії виник у вчених у ХХ ст., зокрема, у працях Е. Чербоньєра [Cherbonnier 1962], А. Соффера [Soffer 1974], Е. Юнгеля [Jüngel 1982] були докладно проаналізовані біблійні антропоморфізми, за допомогою яких описувався трансцендентний Бог у Святому Письмі. Проте поза увагою дослідників залишилися соматизми, які фігурували у складі решти метафор та фразеологізмів, вживаних у біблійному дискурсі, що й зумовлює **актуальність** дослідження таких мовних одиниць як експонентів соматичного коду біблійної лінгвокультури. **Мета** даної статті полягає у дослідженні семантики біблійних фразеологізмів з соматичним компонентом *ή καρδία* "серце". **Об'єктом** дослідження є лінгвокультурний простір соматичних фразеологізмів з компонентом *ή καρδία* "серце" у Септуагінті та Новому Завіті, а **предметом** – семантика даних фразеологізмів.

Коди культури універсальні за своєю природою, проте їх прояви та значимість кожного з них в певній культурі, а також метафори, у яких вони реалізуються, завжди національно детерміновані [Красных 2001, 5]. В. В. Красных виділяє 6 основних культурних кодів: соматичний (тілесний), просторовий, часовий, предметний, біоморфний та духовний [Красных 2001, 6]. У давніх народів соматичний код культури займає перше місце у пізнанні навколишнього світу [Красных 2002, 232–233]. Засобами представлення соматичного коду культури у мовній картині світу є фразеологізми, метафори та символи, які розглядаються як "мовні експоненти культурних знаків" [Петрова 2007, 134]. Соматичні фразеологізми Святого Письма репрезентують особливості біблійної картини світу, позначають духовні поняття біблійної культури та внутрішнього світу людини. Найчисленнішою групою серед біблійних соматичних фразеологізмів є фразеологізми з компонентом *ή καρδία* "серце". Серце є однією з культурних констант біблійної лінгвокультури, адже воно мислиться не лише як центр почуттів та емоцій людини, але й, крім того, як центр волі та інтуїції, осмислених та підсвідомих бажань, як центр мислення і пізнання світу, як центр гріха та святості. Лексема *серце* (євр. *leb*, гр. *кардіа*) є однією з частотних у тексті Біблії, зокрема, вона зустрічається у Старому та Новому Завітах близько 1000 разів.

Численні біблійні фразеологізми з соматизмом *ή καρδία* "серце" передають емоції та почуття людини, зокрема, радість, кохання, любов, прихильність, печаль, ро-

зпач, страх. Такі фразеологізми виникають, як правило, внаслідок "переосмислення метафоричних словосполучень, які описують відчуття незвичайного фізичного стану серця, певне порушення ритму діяльності, наприклад, почуття важкості, стискання, завмирання" [Петрова 2007, 137]. У біблійній картині світу емоції локалізуються у серці, як і в українській етнічній картині світу, на противагу, наприклад, китайській, де центром локалізації емоцій є нирки, чи африканській, де центром локалізації емоцій є печінка та ніс [Маслова 2001, 138].

Для позначення радості у Біблії вживаються соматичні вирази з компонентом *ή καρδία* "серце" та дієсловами *εὐφραίνω* "радіти", "бути вдоволеним", *χαίρω* "радіти", *ἀγαλλιάομαι* "веселитися", "радіти", *ἀγαθύνω* "звеселяти", наприклад: *εὐφρανθήσεται καρδία* "зрадіє серце" (1 Chr. 16, 10); *χαρήσεται ή καρδία* "радітиме серце" (In. 16, 22); *ἀγαλλιάσεται ή καρδία* "звеселиться серце" (Ps. 12, 6), *ήγαθύνθη ή καρδία* "звеселилося серце" (Jud. 16, 25; Jud. 18, 25; Jud. 19, 6; Jud. 19, 9; Jud. 19,22; Ruth 3, 7, пор. 2 Regn.13, 2). Слово *ἀγαθύνω* "звеселяти", "возвеличувати", "робити добрим", яке походить від *ἀγαθός* "добрий", вперше засвідчене у Септуагінті, а у давньогрецьких авторів класичної доби воно не вживається, щоправда в елліністичну добу трапляється у творах Прокла, Геліодора лише у значенні "робити добрим" [Liddell 1996]. Цікаво, що в 1 книзі Царств трапляється випадок, коли прикметник *ἀγαθός* "добрий" отримує контекстуальне значення "веселий", "радісний" і вживається у складі фразеологічної сполуки з соматизмом *ή καρδία*, за допомогою якої описується стан сп'янілої людини: *ή καρδία Ναβαλ ἀγαθή ἐπ' αὐτόν, και αὐτός μεθύων ἕως σφόδρα* "серце Набала було веселим, і він сам був вельми п'яний" (1 Regn. 25, 36). Словосполучення *ἀγαθή καρδία* "веселе серце" засвідчене у Септуагінті також для опису радісного стану людини у загальному сенсі (3 Regn. 8, 66).

Серце у біблійній лінгвокультурі є "органом" кохання, любові та прихильності. Значення "закохатися" передається словосполученням, у якому лексема *καρδία* "серце" поєднується з предикатами *κολλάω* "приклеювати", *ἐξίστημι* "вийти за межі", "стати несамовитим", наприклад: *ή καρδία αὐτοῦ ἐκολλήθη εἰς αὐτήν* "серце його приклеїлося до неї" (Тоб. 6, 19); *ἐξέστη ή καρδία Ολοφέρνου ἐπ' αὐτήν* "серце Олоферна стало невгамовним до неї", досл. "серце Олоферна вийшло з себе у потязі до неї" (Judith 12, 16). Прихильність однієї людини до іншої теж передається фразеологізмами з соматизмом *ή καρδία* "серце", наприклад, вислів *ἔκλινεν καρδία ὀπίσω τινα* "серце схилилося услід за кимось" означає "хтось став прихильником когось" (Jud. 9,3). Підтримка ізраїльського народу Авессаломові вербалізується через фразеологічну одиницю з соматизмом *ή καρδία* "серце": *Ευενήθη ή καρδία ἀνδρῶν Ισραηλ ὀπίσω Αβεσσαλωμ* "серце чоловіків Ізраїлю вчинилося услід Авессалома" (2 Regn. 15, 13). Потепління стосунків між царем Давидом та його сином Авессаломом описується як *ή καρδία τοῦ βασιλέως ἐπὶ Αβεσσαλωμ* досл. "серце царя на Авессалома", тобто "цар змилювався над Авессаломом" (2 Regn. 14, 1). Фразеологізми *ἀναγγεῖλαι τιτι την πᾶσαν καρδιαν* "сповістити (відкрити) комусь усе серце" (Jud. 16, 17), *ἀπαγγεῖλαι τιτι πάντα τὰ ἀπό καρδιάς* "сповістити комусь усе від серця" (Jud. 16, 18), *λαλεῖν πάντα, ὅσα ἐν τῇ καρδίᾳ* "розповідати усе, що на серці" (3 Regn. 10, 2) позначають відвертість та щирість людської комунікації.

Асоціативно пов'язане з поняттям прихильності поняття однастайності вербалізується за допомогою таких фразеологічних одиниць: *λαλεῖν ἐπὶ καρδίαν τινος* "говорити згідно з серцем когось" (Ruth 2, 13), *τὰ ἐν τῇ καρδίᾳ τινος ποιεῖν* "робити те, що у когось на серці" (1 Regn. 2, 35). Про людину, яка буде жити Божими заповідями та буде суголосна Божому Духові, у 1 книзі Царств говориться: *ζητήσῃ κύριος ἐαυτῶ ἄνθρωπον κατὰ τὴν καρδίαν αὐτοῦ* "знайде Господь Собі людину згідно зі Своїм серцем" (1 Regn. 13, 14). Пророк Єлисей висловлює підтримку своєму слугі Гіезію такими словами: *ἡ καρδία μου ἐπορεύθη μετὰ σοῦ* "серце моє ходило з тобою" (4 Regn. 5, 26).

Для передачі негативних емоцій та почуттів у Біблії теж вживаються фразеологізми з соматизмом *ἡ καρδία* "серце". Так, печаль може передаватися фразеологізмом *λυπηθῆναι τῇ καρδίᾳ* "засумувати серцем" (Deut. 15, 10), *συμπίπτειν τῇ καρδίᾳ ἀπὸ τῆς μερίμνης* досл. "впасти серцем від турботи", тобто "зневіритися від турботи" (1 Mach. 6, 10), *συντριβεῖν τῇ καρδίᾳ* досл. "надламуватися серцем", тобто "пригнічуватися серцем" (1 Mach. 9, 7). Розпач вербалізується як *ὀδύνη ἐν καρδίᾳ* "болі в серці" (Ps. 12, 3), *θλίψεις τῆς καρδίας* досл. "здавлювання серця", тобто "скорботи серця" (Ps. 24, 17), *καρδία ἀθυμοῦσα* "серце зневірене", "серце похмуре" (Deut. 28, 65), *τὸ κατὰ καρδίαν ἐνεστὸς ἄλγος* "мука, що вселилася у серце" (2 Mach. 3, 17). Частина наведених фразеологізмів містять слова з первісною семантикою фізичного страждання, зокрема, лексема *ὀδύνη* в першу чергу означає "фізичний біль", *θλίψεις* – "стискання" (від *θλίβω* "тиснути", "давити", "вичавлювати"), *συντριβῶ* – "розтирати", "ламати", "розбивати".

На позначення страху у Біблії вживається численна кількість фразеологізмів з соматизмом *ἡ καρδία* "серце", зокрема, *ἐξέστη ἡ καρδία* досл. "серце вийшло з себе", тобто "ерце зняковіло" (1 Regn. 28, 5), *ἐπτοήθη ἡ καρδία* "серце сполохнулося" (Jos. 7, 5), *ἐπάταξεν καρδία* "серце вдарило" (1 Regn. 24,6), *ἐναπέθανεν ἡ καρδία αὐτοῦ ἐν αὐτῶ* досл. "його серце померло в ньому", тобто "його серце завмерло у ньому" (1 Regn. 25, 37), *ἐταράχθη ἡ καρδία μου ἀπὸ φόβου* "збентежилося серце моє від страху" (Esther 5, 2a), *ἐπτηξαν τῇ καρδίᾳ* "задрижали серцем" (1 Mach 12,28). У книзі Псалмів страх вербалізується як розм'якшення серця, що порівнюється з розтопленням воску: *ἐγενήθη ἡ καρδία μου ὡσεὶ κηρὸς τηκόμενος ἐν μέσῳ τῆς κοιλίας μου* "і стало моє серце, як віск, що тоне посеред утроби моєї" (Ps. 21, 15). Розгніваний стан людини позначається фразеологізмом *παρατεθέρμασθαι τῇ καρδίᾳ* "розпалитися серцем", зокрема, у Второзаконні лунає така настанова *μὴ δῶξας ὁ ἀρχιστεύων τοῦ αἵματος ὀπίσω τοῦ φονεύσαντος, ὅτι παρατεθέρμανται τῇ καρδίᾳ* "нехай не переслідує убивцю месник за кров родича, розпалившись серцем" (Deut. 19, 6).

Серце, окрім емоційного центру, уявляється в біблійній лінгвокультурі як місце зосередження духовного життя людини. У Святому Письмі засвідчені вживання лексеми *ἡ καρδία* у складі фразеологічних одиниць на позначення чеснот та пороків людини. Наприклад, фразеологізм *καθαρὰ καρδία* "чисте серце" символізує непорочність людини, досягнення нею святості (Gen. 20, 5–6; Mt. 5, 8), а *καρδία φρονιμῆ*

καὶ σοφὴ "серце розсудливе та мудре" – відповідно розсудливість та мудрість людини (3 Regn. 3, 12). Через бінарні словосполучення, у яких першим компонентом є іменник, а другим – слово *καρδία* в генетиві, зображуються такі людські чесноти у Святому Письмі:

- 1) великодушність: *πλάτος καρδίας* "широта серця" (3 Regn. 2, 35);
- 2) щирість: *εὐθύτης καρδίας* "прямота серця" (3 Regn. 3, 6);
- 3) благочестя: *οσιότης τῆς καρδίας* "набожність серця" (3 Regn. 9, 4).

Одними з найчастотніших словосполучень з компонентом *ἡ καρδία* "серце" є синонімічні прийменникові сполуки *ἐξ ὅλης τῆς καρδίας* "з усього серця" та *ἐν ὅλη καρδία* "в усьому серці". У загальному сенсі вони позначають відданість людини якійсь справі, виконання нею певної дії з максимальною ретельністю та душевним запалом, наприклад:

1) *ἀγαπᾶν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας* "любити з усього серця" (Deut. 6, 5; пор. Deut. 10, 12; Deut. 11, 13; Deut. 13, 4; Deut. 30, 6), *ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ἐπιστραφῆναι ἐπὶ κύριον τὸν θεόν* "з усього серця навернутися до Господа Бога" (Deut. 30, 10); *ἐκζητεῖν τὸν θεόν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας* "шукати Бога з усього серця" (Deut. 4, 29).

2) *ἐν ὅλη καρδία ἐπιστρέφειν πρὸς θεόν* досл. "в усьому серці повертатися до Бога" (3 Regn. 8, 48); *δουλεύειν τῷ κυρίῳ ἐν ὅλη καρδία* досл. "в усьому серці служити Господу" (1 Regn. 12, 20; 1 Regn. 12, 24); *πορεύεσθαι ἐνώπιον θεοῦ ἐν ἀληθείᾳ ἐν ὅλη καρδία* "ходити перед Богом в істині в усьому серці" (3 Regn. 2, 4; пор. 3 Regn. 8, 23; пор. 4 Regn. 10, 31).

Як засвідчують наведені вище приклади, дані прийменникові сполуки поєднуються з інфінітивом, семантика якого конкретизує предмет людської ревності. Душевна ревність та відданість може позначатися також іншими фразеологізмами, окрім зазначених вище прийменникових сполук, наприклад: *ἐτοιμάσαι τὰς καρδίας πρὸς κύριον* "приготувати серця для Господа" (1 Regn. 7, 3); *ἡ καρδία μου ἐπὶ / εἰς τι* досл. "серце моє на щось", тобто "серце моє віддане певній справі" (Jud. 5, 9); *ἡ καρδία μου ἐστὶ που* досл. "серце моє знаходиться десь" – "серце моє віддане чомусь" (2 Chr. 7, 16); *εὐθύναι τὴν καρδίαν πρὸς τινα* "спрямувати серце до когось" (у більшості випадків – до Бога) (Jos. 24, 23); *προσέχειν τῇ καρδίᾳ ἐπὶ τι* "повернути-ся серцем до чогось", "присвятити своє серце чомусь" (Deut. 32, 46).

Серце може свідчити як про святість людини, так і про її гріховність. Тому текст Біблії поряд з фразеологізмами на позначення чеснот містить фразеологізми, які описують гріховний стан людини, її пороки та гріхи. Так, вислови *πᾶσαν τὴν κακίαν ἔγνω ἡ καρδία* "будь-яке нечестя пізнало серце" (3 Regn. 2, 44) означає гріховний спосіб життя; вислів *ἀποπλανήσις τῆς καρδίας* "відступництво серця", "ухилення серця в бік" – "скоєння гріха" (Deut. 29, 18); *μεταστῆσαι τὴν καρδίαν* "відвернути серце" – "відступитися від Бога" (Deut. 17, 17; Deut. 30, 17; Jos. 14, 8). Затверділе або важке серце символізує жорстокість та озлобленість. Так, фразеологізм *σκληρύνειν τὴν καρδίαν* досл. "робити серце твердим" означає "озлоблятися" (Ex. 4, 21; Ex. 7, 3); *βαρύνειν τὰς καρδίας* "обтяжувати серце" – "ставати жорстоким" (Ex. 7, 14; Ex. 8, 11).

Значна частина словосполучень з соматизмом *ἡ καρδία* "серце" вживається на позначення розумової діяльності. Сполучуваність слова *ἡ καρδία* "серце" з дієсловами засвідчує вище наведену тезу, наприклад, *γινῶναι τῆ καρδία* "пізнати серцем" (Deut. 8,5; Jos. 23, 14), *ἐξικνεῖσθαι καρδίαν* "осягнути серцем" (Jud. 5, 15). Серце у Біблії може *εἰδέναι* "знати" (Deut. 29, 3), *νοεῖν* "думати", "осягати" (In. 12, 40), *συνίειν ἀνὰ μέσον ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ* "розпізнавати добро і зло" (3 Regn. 3, 9), *γινῶναι σοφίαν* "пізнати мудрість" (Eccl. 1, 17). Зі значенням "пам'ятати" у Біблії вживаються такі фразеологічні сполуки: *συνβάλλειν ἐν τῆ καρδίᾳ* досл. "збирати у серці" (Lc. 2, 19), *διατηρεῖν ἐν τῆ καρδίᾳ* досл. "тримати у серці" (Lc. 2, 50), *μὲμνησθαι ἐν ὅλῃ καρδίᾳ* "пам'ятати всім серцем" (Tob. 2, 2), *θέσθαι τὰ ῥήματα ἐν τῆ καρδίᾳ* "покласти слова у серці" (1 Regn. 21, 13). Значення "забувати" теж передається за допомогою соматизму "серце", наприклад: *ἐξαλειφθῆναι ἐκ τῆς καρδίας* "стерти з серця" (Tob. 4, 19).

У Септуагінті можна спостерігати фразеологічні сполуки зі значенням "задумати щось", наприклад: 1) *ἐγένετο ἐπὶ τῆς καρδίας + infinitivus* зі значенням "стало на серці щось зробити", наприклад *οἰκοδομῆσαι οἶκον* "побудувати будинок" (3 Regn. 8, 17); 2) *ἦλθεν ἐπὶ τὴν καρδίαν + infinitivus* – "прийшло на серце щось зробити" (3 Regn. 8, 18); 3) *ἀνέβη ἐπὶ καρδίαν + infinitivus* "зішло на серце щось зробити" (4 Regn. 12, 5); 4) *ὁ θεὸς δίδωσιν εἰς καρδίαν μου τοῦ ποιῆσαι* "Бог дав на серце моє щось зробити" (2 Esdr. 12, 12). Також за допомогою описових зворотів вербалізується значення "думка" або "намір", наприклад: *πάντα τὰ ἐν τῆ καρδίᾳ* "все, що у серці", тобто "думки" (1 Regn. 2, 35); *πάν, ὃ ἐὰν ἡ καρδία σου ἐκκλίνῃ* "все, до чого схиляється твоє серце", тобто "наміри" (1 Regn. 14, 7).

Номінативні сполуки теж засвідчують тезу про те, що серце уявляється як розумовий центр у біблійній лінгвокультурі, наприклад: *ἐξιχνιασμοὶ καρδίας* "пошуки серця" (Jud. 5, 16), *ἐξετασμοὶ καρδίας* "дослідження серцем" (Jud. 5, 16 Cod. Vat.), *ἀκριβασμοὶ καρδίας* "ретельне вивідування серцем" (Jud. 5, 15), *λογισμοὶ τῆς καρδίας* "помисли серця" (Ps. 32, 11), *διάνοια καρδίας* "думка серця" (1 Chr. 29, 18), *ἐπιστήμη ἐν τῆ καρδίᾳ* "знання у серці" (Ex. 36, 2), *συνετὸς καρδία* "розсудливе серце", "проникливе серце", "мудре серце" (Ex. 31, 6). Серце уявляється у біблійному тексті як місце бесіди та внутрішнього діалогу, наприклад, зустрічаються висловлювання *εἰπεῖν ἐν τῆ καρδίᾳ* "говорити у серці" (Deut. 8, 17), *διανοεῖν ἐν τῆ καρδίᾳ* "міркувати у серці" (Gen. 6, 5), *διαλογιζέσθαι ἐν τῆ καρδίᾳ* "розмірковувати у серці" (Mc. 2, 6).

Підсумовуючи вище сказане, слід наголосити на кордоцентризмі біблійної лінгвокультури. З 1000 випадків вживання лексеми *ἡ καρδία* "серце" у Септуагінті та Новому Завіті лише біля десятка вживається у прямому значенні, решта – у переносному у складі фразеологізмів. Ці фразеологізми позначають: 1) емоції та почуття, зокрема, радість, веселість, кохання, любов, прихильність, страх, печаль, відчай, любов, пристрасть, ненависть; 2) чесноти та гріхи, зокрема, смирення, невинність, щирість, людяність, простоту, набожність, а з іншого боку – гордість, пихатість, жорстокість, озлобленість і т. д.; 3) мислення та розумову діяльність; 4) волевиявлення.

Левко А. В., канд. филол. наук., ассист.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Соматические фразеологизмы с компонентом *ἡ καρδία* "сердце" в Септуагинте и Новом Завете

В статье исследуются фразеологические единицы с соматизмом *ἡ καρδία* "сердце" в греческом языке Септуагинты и Нового Завета, анализируется их семантика и функционирование в библейской лингвокультуре. В результате анализа установлено, что соматические фразеологизмы с компонентом *ἡ καρδία* "сердце" в Священном Писании обозначают эмоции и чувства, добродетели и грехи, мышление и умственную деятельность, волеизъявление и желание.

Ключевые слова: древнегреческий язык, фразеологизм, соматизм, Септуагинта, Новый Завет, сердце, соматический код культуры.

Levko O. V., Ph. D., Assistant Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Somatic Phraseological units With the Component *ἡ καρδία* "Heart" in the Septuagint and the New Testament

The article deals with phraseological units with the somatism *ἡ καρδία* "heart" in the Greek language of the Septuagint and the New Testament, analyses their semantics and functioning in the biblical linguoculture. By means of analysis it was determined that somatic phraseological units with the component *ἡ καρδία* "heart" in the Holy Scripture are able to represent emotions and feelings, virtues and sins, thinking and mental activity, will and desire.

Key words: the Ancient Greek language, phraseological unit, somatism, the Septuagint, the New Testament, heart, somatic code of culture.

Література:

1. *Красных, В. В.* Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору) / В. В. Красных // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М. : МАКС Пресс, 2001. – Вып. 19. – С. 5–19.
2. *Красных, В. В.* Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія / Вікторія Володимирівна Красних. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.
3. *Маслова, В. А.* Лінгвокультурологія / Вікторія Анатоліївна Маслова. – М. : Академія, 2001. – 208 с.
4. *Петрова, Л. И.* Человеческое тело и эмоции в контексте лингвокультурологии / Л.И. Петрова // Вестник Псковского государственного университета. Серия : Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки. – 2007. – Вып. 3. – С. 133–144.
5. *Cherbonnier, E. L.* The Logic of Biblical Anthropomorphism / E. L. Cherbonnier // Harvard Theological Review. – 1962. – Vol. 55. – P. 187–206.
6. *Jüngel, E.* Anthropomorphismus als Grundproblem neuzeitlicher Hermeneutik / E. Jüngel // Verifikationen: Festschrift für Gerhard Ebeling zum 70. Geburtstag. – Tübingen : Mohr, 1982. – S. 499–521.
7. *Liddell, H. G.* Greek-English Lexicon / Henry George Liddell, Robert Scott, Sir Henry Stuart Jones. – Oxford : Clarendon Press, 1996. – 2042 p.
8. *Novum Testamentum Graece et Latine* / ed. Eb. Nestle, Er. Nestle, B. Alland, K. Alland, J. Karavidopoulos, C. Martini, B. Metzger. – 27-th. rev. ed. – Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2002. – 812 p.
9. *Septuaginta: 2 vols.* / ed. A. Rahlfs. – Stuttgart : Deutsche Bibelgesellschaft, 1979. – 941 p.
10. *Soffer, A.* The Treatment of Anthropomorphisms and Anthropopathisms in the Septuagint of Psalms / A. Soffer // Jellicoe S. Studies in the Septuagint Origins : Recensions and Interpretations. – N. Y. : Ktav Pub. House, 1974. – P. 395–417.

Стаття надійшла до редакції 12.05.14